

Mirosław Mikołajczyk

Prekursorzy dialogu chrześcijańsko-judaistycznego w Polsce międzywojennej

Collectanea Theologica 65/2, 93-109

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIROSLAW MIKOŁAJCZYK, WROCIAW

PREKURSORY DIALOGU CHRZEŚCJAŃSKO-JUDAISTYCZNEGO W PÓLSCE MIĘDZYWOJENNEJ

Wstęp

Rozwijający się obecnie dialog chrześcijańsko-judaistyczny stanowi rezultat długiego procesu żmudnych wysiłków zmierzających do wzajemnego poznania chrześcijan i Żydów, tworzenia platform ich współdziałania ze względu na komplementarne relacje chrześcijaństwa i judaizmu.

Podejmowane na początku XX wieku chrześcijańskie inicjatywy dialogu z Żydami poprzez uwzględnianie w problematyce dialogu wspomnianych relacji oraz innych aspektów kwestii Żydów i judaizmu, spełniały ważną rolę w przewyciężaniu wielowiekowych wzajemnych uprzedzeń chrześcijan i Żydów znacznie utrudniających dialog między nimi.

Chrześcijańskie inicjatywy dialogu zapoczątkowały proces przygotowywania partnera katolickiego do dialogu, co wyrażało się m.in. w zróżnicowaniu oceny judaizmu, w uświadamianiu chrześcijanom potrzeby znajomości i obrony tego wszystkiego co łączy religię mojżeszową i chrześcijaństwo.

Ze względu na szczególną rolę chrześcijańskich inicjatyw dialogu w dziele zbliżenia chrześcijan i Żydów, można je określić jako prehistorię dialogu chrześcijańsko-judaistycznego poprzedzającą dialog prowadzony przez instytucje reprezentujące obie religie.

Prehistorię dialogu chrześcijańsko-judaistycznego w poszczególnych krajach kształtowały implikacje różnorodnych form obecności Żydów w danym kraju, a zwłaszcza w jego kulturze. W Polsce międzywojennej prehistorię dialogu chrześcijańsko-judaistycznego wyznaczały specyficzne uwarunkowania, zdominowanie inicjatyw dialogu przez chrześcijan, zwłaszcza katolików oraz podejmowane przez nich problemy dialogu i ich recepcja w środowiskach żydowskich.

Polską prehistorię dialogu chrześcijańsko-judaistycznego stanowiły próby dialogu podejmowane przez jego prekursorów w okresie międzywojennym. Prezentację ich wkładu w rozwój dialogu poprzedzimy ogólnym zarysem uwarunkowań dialogu oraz struktury postawy chrześcijan wobec Żydów.

I. Uwarunkowania dialogu

Ważnym warunkiem poprawnej analizy prób dialogu chrześcijańsko-judaistycznego zapoczątkowanych w Polsce międzywojennej jest rekonstrukcja czynników określających postawy partnerów dialogu, kontekst dialogu oraz strukturę problemów dialogu.

Podstawowymi wyznacznikami **genetycznymi** determinującymi prehistorię dialogu chrześcijańsko-judaistycznego w Polsce były czynniki związane z dziedzictwem kulturowym wyznawców obu religii oraz z historycznie ukształtowanymi mechanizmami antagonizowania wzajemnych ich stosunków w okresie międzywojennym. Spośród tych czynników, ze względu na zakres i sposób determinowania przez nie prób dialogu, możemy wyróżnić czynniki zewnętrzne i wewnętrzne.

A. Czynniki determinujące zewnętrzne

W całokształcie czynników warunkujących chrześcijańskie inicjatywy dialogu z wyznawcami judaizmu, ważną rolę – zwłaszcza w pierwszym dziesięcioleciu okresu międzywojennego – odegrały czynniki zewnętrzne. Zaliczam do nich głównie następstwa odmiennego ukształtowania stosunków polsko-żydowskich w poszczególnych zaborach oraz procesu ich zmian w rezultacie integracji kulturowej po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku, jak również przeobrażeń społecznych, politycznych i gospodarczych w okresie międzywojennym.

Ważnym czynnikiem zewnętrznym były implikacje zaangażowania części duchowieństwa katolickiego w działalność prawicowych partii politycznych propagujących antysemityzm.

Następnym czynnikiem, który znacznie ograniczał zakres prób dialogu, a zwłaszcza ich recepcję w środowiskach żydowskich była prowadzona przez chrześcijan w tych środowiskach działalność misjonarska. Problem ewangelizacji wśród Żydów oraz kwestia antysemityzmu stanowiące również elementy postawy chrześcijan wobec Żydów zostaną szerzej omówione w dalszej części referatu.

Innym istotnym czynnikiem determinującym próby dialogu były tradycyjne w środowiskach żydowskich uprzedzenia do Kościoła katolickiego, spotęgowane przez antysemityzm, zwłaszcza chrześcijański oraz misje wśród Żydów.

Ponadto ważnym czynnikiem decydującym o zakresie prób dialogu był rozwój kościelnych instytucji naukowych uwzględniających problematykę dialogu oraz podejmowanie tej problematyki na łamach licznych czasopism religijnych i laickich.

B. Czynniki determinujące wewnętrzne

Znaczny wpływ na zakres chrześcijańskich inicjatyw dialogu wywierały ich determinanty wewnętrzne, do których zaliczamy: strukturę formacji religijnej oraz wykształcenia teologicznego prekursorów dialogu, a także ich krytycyzm wobec tradycyjnego, negatywnego sposobu prezentowania problematyki Żydów i judaizmu w literaturze katolickiej.

Istotnym czynnikiem determinującym próby dialogu był również ich kontekst kulturowy, który tworzył przede wszystkim negatywny obraz Żydów w nauczaniu i praktyce Kościoła katolickiego oraz jego wpływ na kształtowanie postaw katolików wobec wyznawców judaizmu.

Ważnymi czynnikami determinującymi chrześcijańskie inicjatywy dialogu w odniesieniu do ich problemów stanowiły: ówczesny dorobek badań nad Starym Testamentem i judaizmem, metody ich popularyzowania oraz zakres uwzględniania kwestii polemicznych podejmowanych przez publicystów chrześcijańskich i żydowskich.

II. Postawa chrześcijan wobec Żydów

Podejmowane w okresie międzywojennym próby dialogu chrześcijańsko-judaistycznego znacznie utrudniała, a często wręcz uniemożliwiała ówczesna postawa chrześcijan wobec Żydów. Stanowiła ona odzwierciedlenie, a zarazem integralny element wielowiekowych uprzedzeń w odniesieniu do Żydów, podtrzymywanych i rozwijanych w Polsce międzywojennej.

Spośród zespołu poglądów i zachowań konstytuujących postawę chrześcijan wobec Żydów, najbardziej determinowały próby dialogu: antysemityzm, zwłaszcza jego odmiana określana jako antysemityzm „chrześcijański” oraz tzw. redukcjonizm konfesyjny.

A . A n t y s e m i t y z m

Antysemityzm w Polsce międzywojennej stanowił balast wielowiekowych uprzedzeń antyżydowskich, utrwalanych przez ówczesne realia polityczne, społeczne, gospodarcze i wyznaniowe.

Antysemityzm utrudniał podejmowanie chrześcijańskich inicjatyw dialogu oraz ich recepcję w środowiskach żydowskich przez determinowanie kontekstu dialogu, będące konsekwencją wszechobecności antysemityzmu w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym II Rzeczypospolitej, a także przez udział katolików w utrwalaniu opinii i stereotypów antyżydowskich.

W ramach problematyki Żydów i judaizmu uwzględnianej w publicystyce katolickiej, popularyzowano tradycyjnie negatywny obraz Żydów. Jego treścią był zespół oskarżeń przejętych z tradycyjnego arsenału zarzutów antyżydowskich uzupełnionych pomówieniami dotyczącymi udziału Żydów w ruchu komunistycznym oraz w działalności masonerii¹.

Przez upowszechnienie w literaturze okresu międzywojennego wspomnianego obrazu Żydów w różnych wersjach, kształtowano negatywne opinie o Żydach stosując swoistą retorykę narodową i religijną dla wyolbrzymienia rzekomego niebezpieczeństwa żydowskiego w odniesieniu do niemal wszystkich dziedzin życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Demonizowano rolę Żydów w dziejach Polski, przypisywano im winę za wszelkie sytuacje kryzysowe w całym dwudziestoleciu międzywojennym².

Struktura zarzutów antyżydowskich, sposób ich formułowania i argumentowania przez publicystów katolickich stanowiła wyznacznik zakresu udziału katolików w procesie kształtowania i utrwalania określonych odmian antysemityzmu. Udział ten charakteryzował

¹ Zob. m.in. I. Charszewski, *Niebezpieczeństwo żydowskie w niebezpieczeństwie kobiecym*, Warszawa 1929; J. Kruszyński, *Dążenia Żydów w dobie obecnej*, Włocławek 1921; t e n ż e: *Rola światowa żydostwa*, Włocławek 1923; S. Trzeciak, *Rewolucja a Żydzi*, „Przegląd Katolicki” 74(1936) 132-134; t e n ż e: *Własność ziemska a Żydzi*, „Przegląd Katolicki” 74(1936) 147-149.

² Zob. J. Kruszyński, *Niebezpieczeństwo żydowskie*, Włocławek 1923; t e n ż e: *Stanisław Staszic a kwestia żydowska*, Lublin 1926; t e n ż e: *Żydzi a Polska*, Poznań 1921; P. Turbak, *Czym Żydzi biją nas?* Kraków 1937.

się znacznym zaangażowaniem w uzasadnianiu potrzeby urzeczywistnienia antysemityzmu gospodarczego, kulturalnego i społecznego³.

Program działań antyżydowskich zawarty w tych rodzajach antysemityzmu sprowadzał się do ograniczania, a następnie wyeliminowania Żydów ze wszystkich dziedzin życia gospodarczego, kulturalnego i społecznego. Potrzebę zrealizowania wspomnianego programu działań antyżydowskich uzasadniano m.in. zasadami etyki katolickiej, sankcjami prawnymi katolickiego ustawodawstwa antyżydowskiego z dawnych wieków oraz interpretacją wybranych fragmentów osławionych „Protokołów mędrców Syjonu”.

Antysemityzm jako składnik postawy chrześcijan wobec Żydów był zróżnicowany w zależności od stopnia akceptowania tradycyjnie antyżydowskich opinii i stereotypów lub ich oceny krytycznej. Obok powszechnej wówczas aprobaty antysemityzmu oraz selektywnego akceptowania w różnym zakresie tylko poszczególnych jego odmian, wyróżnić można oceny krytyczne, a nawet negację jednych typów antysemityzmu przy równoczesnym popieraniu innych jego typów.

Ten ambiwalentny stosunek publicystów katolickich do antysemityzmu wyrażał się najczęściej w akceptowaniu antysemityzmu gospodarczego, społecznego, kulturalnego i tzw. chrześcijańskiego przy jednoczesnym negowaniu antysemityzmu rasistowskiego.

Ocena krytyczna antysemityzmu jako problemu dialogu chrześcijańsko-judaistycznego będzie przedmiotem analiz w dalszej części artykułu.

B. Antysemityzm chrześcijański

Spośród wymienionych wyżej typów antysemityzmu poważną przeszkodę w procesie podejmowania prób dialogu stanowił antysemityzm określany jako chrześcijański. Podstawę doktrynalną tego antysemityzmu określała interpretacja teologiczna zarzutu obwiniającego Żydów odpowiedzialnością za zbrodnię Bogobój-

³ Zob.: J. Ciemiński, *W kleszczach żydowskiego kapitalizmu*, „Ruch Katolicki” 8(1938)1 s. 21-24; E. Kosibowicz, *Rzut oka na dzieje «żydowskiej kwestii»*, „Przegląd Powszechny” 1 (1934) 143-163; J. Kruszyński, *Dlaczego występuję przeciwko Żydom?* Kielce 1923; tenże: *W sprawie żydowskiej*, „Przegląd Powszechny” 10(1938) 200-213; P. Poniż, *Sprawa żydowska w Polsce ze stanowiska narodowego i katolickiego*, Częstochowa 1938; H. Wildecki, *Niebezpieczeństwo żydowskie*, Warszawa 1937.

stwa, a zarazem uzasadniającego przekonanie, iż są narodem przeklętym i odrzuconym przez Boga. Treścią antysemityzmu chrześcijańskiego był ponadto zespół historycznie ukształtowanych bezpodstawnych oskarżeń Żydów o zwalczanie chrześcijaństwa, a zwłaszcza Kościoła katolickiego.

Antysemityzm chrześcijański w Polsce międzywojennej stanowił rezultat oraz kontynuację wielowiekowego kształtowania negatywnego obrazu Żyda w nauczaniu i praktyce Kościoła katolickiego. Znaczną rolę w popularyzowaniu uzasadnienia teologicznego tego obrazu spełniała ówczesna publicystyka katolicka. W licznych publikacjach prezentowano zarys historyczny antysemityzmu chrześcijańskiego, jego założenia doktrynalne, metody realizacji oraz związki z innymi typami antysemityzmu. Założenia doktrynalne antysemityzmu chrześcijańskiego uzasadniano argumentami teologicznymi, biblijnymi, historycznymi oraz prawnymi, do których zaliczano antyżydowskie ustawodawstwo kościelne. Szczególną rolę w uzasadnianiu podstaw doktrynalnych antysemityzmu chrześcijańskiego spełniały prace ks. Stanisława Trzeciaka⁴, ks. Józefa Kruszyńskiego⁵ i ks. Ignacego Charszewskiego⁶. Podobne znaczenie posiadały publikacje wykazujące zasadność tego antysemityzmu w świetle nauki św. Augustyna⁷ i św. Tomasza z Akwinu⁸.

Ważnym elementem procesu utrwalania antysemityzmu chrześcijańskiego było selektywne publikowanie materiałów zawierających krytykę antysemityzmu oraz deprecjonowanie wypowiedzi kwestionujących lub negujących zaangażowanie Kościoła w kształtowanie postaw antyżydowskich.

⁴ M.in.: *Mesjanizm a kwestia żydowska*, Warszawa 1934; *Program światowej polityki żydowskiej. Konspiracja i dekonspiracja*, Warszawa 1936.

⁵ A zwłaszcza: *Żydzi a świat chrześcijański*. Włocawek 1924; *Zgubny wpływ judaizmu na duszę polską*, w: *Pamiętnik kursu duszpasterskiego w sprawie sekciarstwa i innowierstwa*. Poznań 1931, 100-120.

⁶ *Krwawa legenda chrześcijańska czy krwawy zabobon żydowski?* „Pro Christo” 11(1935)1 s. 38-48.

⁷ J. C z u j, *Św. Augustyn o Żydach*, Kraków 1929.

⁸ A. D. D r u ż b a c k a, *Moralne oblicze kwestii żydowskiej w świetle nauki św. Tomasza z Akwinu*, Kraków 1937; T. D o w j a t, *Nauka doktora anielskiego podstawą naszego antysemityzmu*, „Falanga” 3(1938) 32-33 s. 5; K. K o w a l s k i, *Kwestia żydowska w średniowieczu według św. Tomasza z Akwinu*, Warszawa 1938; W. W o l a n i n, *Św. Tomasz z Akwinu a kwestia żydowska*, „Rozwój” 11(1928) 339-340, 352, 363-364, 376-377.

Antysemityzm chrześcijański stanowił wskaźnik instrumentalnego traktowania teologii chrześcijańskiej przez podporządkowanie jej założeniom utwierdzającym mechanizmy wrogości⁹.

Należy tu zaznaczyć, że Kościoły nierymskokatolickie w Polsce międzywojennej tradycyjnie krytykowały wszelkie odmiany antysemityzmu, a zwłaszcza określanego jako chrześcijański.

C. Redukcjonizm konfesyjny

Jednym z postulatów praktycznych wyprowadzanych z antysemityzmu chrześcijańskiego było nawracanie Żydów na chrześcijaństwo. Motywowano to głównie argumentami teologicznymi i tzw. narodowo-patriotycznymi, traktującymi przyjęcie przez Żydów chrześcijaństwa jako metodę ich asymilacji w Polsce.

W uzasadnianiu postulatu nawracania Żydów pomniejszano zakres dezaprobaty Żydów wobec prób ich ewangelizacji, przemilczano nikłe jej rezultaty. W celu ich zwiększenia publikowano teksty nawróconych już Żydów na chrześcijaństwo, którzy przekonywali wyznawców judaizmu o potrzebie konwersji.

Zredukowanie wieloaspektowej kwestii żydowskiej do problemu konwersji na chrześcijaństwo stanowiło usankcjonowanie religijno-prawnych podstaw antysemityzmu chrześcijańskiego.

Działalność misjonarska wśród Żydów była istotną barierą utrudniającą, czy wręcz uniemożliwiającą dialog chrześcijańsko-judaistyczny. Próby tego dialogu podejmowane przez chrześcijan często były odrzucane przez Żydów, którzy oceniali je jako działania zmierzające do nawrócenia ich na chrześcijaństwo, co oznaczało dla Żydów przekreślenie ich wielowiekowego dziedzictwa narodowo-religijnego.

Nakaz ewangelizacji wśród Żydów determinujący postawę chrześcijan wobec wyznawców judaizmu znacznie ograniczył zasięg prób dialogu, podważał ich wiarygodność w ocenie Żydów. Ponadto postulat nawracania Żydów stanowił jedną z przyczyn deformacji kontekstu prób dialogu, jak i niewielkiego zakresu ich recepcji w środowiskach żydowskich.

⁹ W. Chrostowski, *Zasadnicze aspekty reorientacji Kościoła wobec Żydów i judaizmu*, „Collectanea Theologica” 60 (1990) 3, s. 19.

III. Problemy dialogu

Probleмами dialogu chrześcijańsko-judaistycznego były kwestie judaizmu (lub w ujęciu judaizmu) dotyczące bezpośrednio, albo pośrednio chrześcijaństwa i różnorodnych aspektów życia jego wyznawców.

Zakres problematyki podejmowanej przez prekursorów dialogu chrześcijańsko-judaistycznego zdeterminowany był zadaniami ówczesnej tradycyjnej apologetyki chrześcijańskiej, stanem badań biblijnych, zwłaszcza nad Starym Testamentem i judaizmem oraz przynależnością konfesyjną prekursorów dialogu.

Ponadto do ważnych czynników kształtujących zakres tematyki chrześcijańskich inicjatyw dialogu zaliczamy polemiki prowadzone na łamach czasopism, dotyczące zwłaszcza oceny propozycji chrześcijańskich publicystów kwestionujących negatywny sposób traktowania kwestii Żydów i judaizmu w Polsce oraz w innych krajach.

Problematyka podejmowanych w okresie międzywojennym prób dialogu chrześcijańsko-judaistycznego obejmowała przede wszystkim zagadnienia stanowiące implikacje chrześcijańskiej oceny kwestii Żydów i judaizmu oraz żydowskiego sposobu przedstawiania osoby i działalności Jezusa Chrystusa.

A. Żydzi i judaizm

Dominującą pozycję w problematyce dialogu chrześcijańsko-judaistycznego zajmowały kwestie Żydów i judaizmu. Wyeksponowanie tych kwestii w ówczesnej refleksji chrześcijańskiej wskazuje na znaczenie implikacji religijnych i pozareligijnych problemu Żydów w Polsce międzywojennej.

Uwzględnianie owych specyficznych zależności umożliwiło bardziej krytyczne i obiektywne przedstawianie kwestii Żydów i judaizmu w publikacjach prekursorów dialogu. Spośród tych kwestii, stanowiących podstawowy krąg tematyczny dialogu chrześcijańsko-judaistycznego, w ramach jego inicjatyw koncentrowano się na chrześcijańskiej interpretacji judaizmu oraz krytyce antysemityzmu.

1. Chrześcijańska interpretacja judaizmu

Fundamentalnym problemem podejmowanym przez prekursorów dialogu była chrześcijańska interpretacja judaizmu. Dotyczyła

ona tych kwestii doktryny religijnej judaizmu, które determinowały jego wzajemne relacje z chrześcijaństwem.

Struktura problemowa chrześcijańskiej interpretacji judaizmu wskazuje na jej podwójnych adresatów: chrześcijan i Żydów. Przez odpowiedni dobór kwestii judaizmu oraz sposób ich interpretacji kształtowano wiedzę chrześcijan w ramach przygotowania doktrynalnego do podjęcia dialogu z Żydami.

Chrześcijańska interpretacja judaizmu stanowiła również wyzwanie dla wyznawców religii możeszowej, ze względu na istotne dla nich kwestie komentowane przez prekursorów dialogu.

Zakres problemowy chrześcijańskiej interpretacji judaizmu obejmował wybrane kwestie jego doktryny religijnej oraz ich implikacje teologiczne w odniesieniu do chrześcijaństwa, a także jego stosunku do judaizmu. Z zagadnień dotyczących doktryny religijnej judaizmu najczęściej podejmowano kwestie monoteizmu religii możeszowej, jej posłannictwo, problem judaizmu jako drogi zbawienia dla Żydów, kwestię dziejów judaizmu, typologii jego odmian oraz związany z tym problemem relacji Starego Testamentu do Talmudu.

W interpretacji tych kwestii uwzględniano specyfikę judaizmu w odniesieniu do zagadnienia monoteizmu religii możeszowej oraz problemu judaizmu jako drogi zbawienia dla Żydów, zwłaszcza w publikacjach protestanckich biblistów, m.in. Wiktora Niemczyka¹⁰ i Jana Szerudy¹¹.

Interpretacja pozostałych kwestii zdeterminowana była przesłankami apologetycznymi. W posłannictwie judaizmu wyróżniano misję zachowania i szerzenia monoteizmu oraz właściwe posłannictwo mesjańskie ukierunkowane na osobę Jezusa Chrystusa. Niespełnienie tego posłannictwa przez Żydów w następstwie odrzucenia Jezusa Chrystusa jako Mesjasza było objaśniane jako przyczyna ogromu nieszczęść, jakich doświadczał naród żydowski.

Podobnie przesłanki apologetyki chrześcijańskiej wywarły wpływ na kwestionowanie przez prekursorów dialogu zwartości judaizmu przez uzasadnianie braku ciągłości między judaizmem biblijnym, starotestamentalnym a judaizmem pobiblijnym określanym również jako rabiniczno-faryzejski lub talmudyczny. Judaizm pobiblijny deprecjonowano przez krytykę Talmudu oraz przeciw-

¹⁰ *Idea zbawienia i odkupienia w religii Starego Testamentu*, Kraków 1932.

¹¹ *Charakter narodowy i uniwersalny religii izraelskiej*, Warszawa 1922.

stawianie go Staremu Testamentowi. W licznych publikacjach powielano zestaw tradycyjnie negatywnych opinii o Talmudzie, w których przypisywano mu m.in. znaczny udział w deprawowaniu Żydów oraz w podtrzymywaniu wśród nich nienawiści do chrześcijan¹². Negowano również wartość prac m.in. Tadeusza Zadereckiego na temat Talmudu, oskarżając je o tendencyjność¹³.

Krytyka Talmudu spełniała ważną rolę w uzasadnianiu wrogości stosunku judaizmu wobec chrześcijaństwa. Tradycyjnie wykazywano tę wrogość argumentami religijnymi, stanowiącymi jej genezę oraz skutkami negatywnego wpływu judaizmu na chrześcijaństwo i poszczególne dziedziny życia społecznego chrześcijan. Problem negatywnego aspektu relacji tych obu religii, podejmowany w ramach chrześcijańskiej interpretacji judaizmu, ze względu na istotną rolę w uzasadnianiu antysemityzmu, znacznie utrudniał chrześcijańskie inicjatywy dialogu.

Elementem przewyżczenia tych utrudnień były publikacje ks. Eugeniusza Dąbrowskiego prezentujące poglądy ówczesnych pisarzy żydowskich na chrześcijaństwo, pozbawione tradycyjnej wrogości¹⁴. Podobną funkcję spełniały publikacje dotyczące związków Starego i Nowego Testamentu eksponujące ich wieloaspektową współzależność podporządkowaną mesjanizmowi Chrystusa¹⁵. Relacje Starego i Nowego Testamentu również uwydatniano w publikacjach poświęconych żydowskości Jezusa¹⁶.

Integralnym elementem chrześcijańskiej interpretacji judaizmu były także problemy wynikające z relacji chrześcijaństwa do judaiz-

¹² Zob. m.in.: J. K : uszyński, *Talmud. Co zawiera i co naucza*, Lublin 1925; J. P r a n a j t i s, *Chrześcijanin w Talmudzie żydowskim*, Warszawa 1937; S. T r z e c i a k, *Talmud o gojach a kwestia żydowska w Polsce*, Warszawa 1939.

¹³ Zob. W. G r o n k o w s k i, *Talmudyzm a chrześcijaństwo*, „Miesięcznik Kościelny. Organ Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 52(1937)3 s. 73-74 oraz jego recenzję książki T. Z a d e r e c k i e g o, *Talmud w ogniu wieków*, Warszawa 1935, zamieszczonej w „Ateneum Kapłańskim” 22(1936)4 s. 410-415.

¹⁴ M.in.: *Chryścianizm, a judaizm, w: Chryścianizm wobec niewiary i ateizmu*, Warszawa 1935, 98-106.

¹⁵ Zob.: F. R o s ł a n i e c, *Stary Testament a chryścianizm*, Warszawa 1936; [P. Stach] Ks. P. S., *Wartość religijna Starego Testamentu i jego stosunek do Nowego*, „Ruch Teologiczny”. Dodatek Informacyjny do „Przeglądu Teologicznego” 2(1930)2 s. 24-30; J. T e o d o r o w i c z, *Od Jahwe do Mesjasza*, Poznań 1936.

¹⁶ Zob. W. G r o n k o w s k i, *Czy Jezus był z pochodzenia Żydem?* „Ateneum Kapłańskie” 24 (1938)1 s. 58-71; W. G r a n a t, *Narodowość Chrystusa i ghetto lawkowe*, „Przegląd Powszechny” 2(1938) 168-185.

mu. Spośród nich najczęściej podejmowano kwestie: wyższości chrześcijaństwa nad judaizmem, obrony przed judaizmem zwalczającym chrześcijaństwo oraz egzegezy i obrony Starego Testamentu, głównie ze względu na jego posłannictwo mesjańskie¹⁷.

Podstawowe ramy problemowe chrześcijańskiej interpretacji judaizmu wyznaczały kwestie historycznie ukształtowanych wzajemnych relacji judaizmu i chrześcijaństwa, których proces przeobrażeń był zarówno sygnalizowany w publikacjach prekursorów dialogu, jak i stanowił rezultat ich wieloletnich wysiłków. Dokładne zrekonstruowanie tego procesu wymaga przeanalizowania recepcji prób dialogu w środowiskach chrześcijańskich oraz w żydowskich.

Innym, ważnym rezultatem chrześcijańskiej interpretacji judaizmu było wzbogacenie tradycyjnego obrazu judaizmu w świadomości chrześcijan, m.in. przez krytyczne oceny negatywnych opinii o judaizmie, jak i uwzględnianie kwestii wspólnych chrześcijanom i Żydom, co umożliwiło zapoczątkowanie wówczas reorientacji postawy chrześcijan wobec Żydów.

2. Chrześcijańska krytyka antysemityzmu

Ważnym wątkiem chrześcijańskich inicjatyw dialogu była krytyka antysemityzmu. Stanowiła ona miernik procesu przełamywania barier utrudniających lub uniemożliwiających dialog, m.in. poprzez wskazywanie na wspólną płaszczyznę dla chrześcijan i Żydów, jaką była krytyka i zwalczanie antysemityzmu, zwłaszcza rasistowskiego.

Zakres krytyki tego antysemityzmu podejmowanej przez prekursorów dialogu obejmował wieloaspektową krytykę założeń doktrynalnych antysemityzmu rasistowskiego, jakim była ideologia rasizmu oraz jej implikacji praktycznych w odniesieniu do Żydów, a stanowiących zespół prawnie usankcjonowanych form ich dyskryminacji. Ideologia rasizmu była powszechnie krytykowana tak

¹⁷ Zob. m.in.: J. Archutowski, *Stary Testament i krytycy (Uwagi o książce X. Arcyb. J. Teodorowicza pt. Od Jahwe do Mesjasza)*, Kraków 1937; W. Gronkowski, *Katolik wobec dzisiejszych uprzedzeń do Starego Testamentu*, „Ateneum Kapłańskie” 25(1939)3 s. 225-244.

przez autorów katolickich¹⁸, jak i protestanckich¹⁹. Wykazywano zarówno wrogość rasizmu wobec chrześcijaństwa, jak i to, iż rasizm pozostaje w sprzeczności z chrześcijaństwem i jest przez niego odrzucany.

Ważnym elementem krytyki doktrynalnych podstaw antysemityzmu rasistowskiego była analiza dokumentów kościelnych zawierających negatywną ocenę rasizmu²⁰. Ocenę tę uzasadniano również nauką św. Pawła²¹ i św. Augustyna o rasizmie²² oraz wypowiedziami duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich potępiających rasizm i antysemityzm²³.

Naszkicowana wyżej chrześcijańska krytyka antysemityzmu rasistowskiego oraz potępienie przez katolickich prekursorów dialogu pogromów antyżydowskich, kontrastowało często z akceptowaniem przez nich innych typów antysemityzmu. Ambiwalentny sposób prezentowania kwestii antysemityzmu w ramach problematyki dialogu przez jego prekursorów odzwierciedlał nie tylko brak konsekwencji w ocenie antysemityzmu, ale i społeczne skutki balastu wielowiekowych uprzedzeń antyżydowskich, co w rezultacie znacznie ograniczało zasięg chrześcijańskich propozycji dialogu.

¹⁸ M.in.: J. Pastuszk a, *Filozoficzne podstawy rasizmu*, „Ruch Katolicki” 9 (1939) 157-172; t e n ż e: *Krytyka światopoglądu rasistowskiego*, „Ruch Katolicki” 9(1939) 305-321; t e n ż e: *Rasizm a chrześcijaństwo*, „Wiara i Życie” 18(1938) 294-299; t e n ż e: *Rasizm jako światopogląd*, „Ruch Katolicki” 9(1939) 101-116; F. S a w i c k i, *Nowoczesne teorie rasowe*, „Przegląd Powszechny” 51(1934) 19-33; S. S o b a l k o w s k i, *Religia krwi, rasy – ubóstwienie narodu jako nowe niebezpieczeństwo naszych czasów*, „Ruch Katolicki” 8(1938) 498-517; S. S z y d e l s k i, *Proactwa mesjańskie a dzisiejszy rasizm*, Lwów 1939; W. Z b i e r o w s k i, *Rasizm a katolicyzm*, „Kultura” 4(1939) 18 s. 1-2.

¹⁹ J. F r e u d e n h e i m, *Rasizm*, „Zwiastun Ewangeliczny” 10(1939) 133-135; D.R. K e s s e l r i n g, *Państwo, Naród i Rasa a nasza teologiczna rzeczywistość*, „Przegląd Ewangeliczny” 5(1938) 592-594, 602-603, 614-615, 623-624.

²⁰ Zob.: *Kongregacja Seminariów i Uniwersytetów przeciw teoriiom rasizmu „Prąd”* 25(1938) s. 267-268; S. P i a s e c k i, *Czytając list pasterski* [kard. A. Hlonda *O katolickich zasadach moralnych*], „Prosto z mostu” 2(1936) 15-16 s. 1; *Ważne enuncjacje Ojca św. o nacjonalizmie i rasizmie oraz o stosunku A.K. do nich*, „Ruch Katolicki” 8(1938) s. 342-345.

²¹ Zob. F. R o s t a n i e c, *Rasizm w świetle nauki św. Pawła*, Warszawa 1939.

²² J. C z u j, *Św. Augustyn a rasizm*, „Ateneum Kapłańskie” 31 (1939) 1 s. 1-12.

²³ Zob. m.in.: D. B a l t h a z a r, *Biskup Debreczynu o chrześcijaństwie, obłudzie rasowym i prześladowaniu Żydów*, „Człowiek Wolny – Zew Sumienia” 1(1936) 17 s. 3; *Gdy nienawiść szaleje... Głosy duchowieństwa chrześcijańskiego*, Warszawa 1936; *Kościół ewangelicki protestuje przeciwko antysemityzmowi*, „Człowiek Wolny – Zew Sumienia” 1(1936) 6 s. 5.

Proces przewycięzania sprzeczności tkwiących w ambiwalentnej ocenie antysemityzmu został zainicjowany m.in. przez Marię Winowską, która w kilku publikacjach poddała ostrej krytyce wszelkie odmiany antysemityzmu²⁴.

Cennym uzupełnieniem katolickiej refleksji nad antysemityzmem była jego krytyka protestancka. Dotyczyła ona założeń doktrynalnych antysemityzmu, jego przejawów oraz udziału chrześcijan w ich realizacji. Spośród odmian antysemityzmu najczęściej krytykowano w publikacjach protestanckich antysemityzm rasistowski i tzw. chrześcijański.

Protestancka krytyka antysemityzmu, podobnie jak katolicka, była zróżnicowana. Najbardziej wnikliwą i totalną ocenę krytyczną antysemityzmu przeprowadził Paweł Hulka-Laskowski, który w licznych publikacjach wykazywał bezzasadność istnienia antysemityzmu, określając go jako antychryścianizm²⁵. Krytyka antysemityzmu chrześcijańskiego stanowiła przedmiot kilku artykułów Pawła Hulki-Laskowskiego, m.in. zatytułowanego *Psychoanaliza antysemityzmu chrześcijańskiego*, opublikowanego w 1927 roku na łamach czasopisma „Życie Wolne”. Podobnie zdecydowaną negatywną ocenę antysemityzmu zawierały publikacje zamieszczone w czasopiśmie baptystycznym „Nowe Drogi” oraz adwentystycznym „Sługa Zboru”.

W protestanckiej krytyce antysemityzmu występowały również elementy ambiwalentnej jego oceny, m.in. w publikacjach Karola Kotuli²⁶ i Czesława Lechickiego²⁷.

Chrześcijańska krytyka antysemityzmu podejmowana przez katolickich i protestanckich prekursorów dialogu poprzez kwestionowanie chrześcijańskich podstaw doktrynalnych antysemityzmu oraz wykazywanie zasadniczych sprzeczności pomiędzy nim a chrześcijaństwem, spełniała ważną rolę w uwiarygodnianiu prób dialogu z wyznawcami judaizmu oraz w procesie zmian postaw chrześcijan wobec Żydów.

²⁴ M.in. w artykułach: *Głosy chrześcijan*, „Pion” 6(1938)6 s. 1-3; *Antysemityzm wobec nauki Kościoła*, „Pion” 7(1939)10 s. 2-3; *Do redakcji «Kultury»*, „Pion” 6 (1938)51-52 s. 11-12.

²⁵ M.in. w publikacji pt.: *Mechanizacja świata*, „Człowiek Wolny – Zew Sumienia” 2(1937)38 s. 2.

²⁶ *Antysemityzm a my*, „Przegląd Ewangelicki” 5(1938) 591, 601-602, 616, 626-627.

²⁷ *Sfinks żydowski*, „Przegląd Ewangelicki” 4(1937) 25 s. 279-280.

Należy tu zaznaczyć, iż zasięg chrześcijańskiej krytyki antysemityzmu był ograniczony zarówno przez liczne publikacje prezentujące ambiwalentną ocenę antysemityzmu, jak i przede wszystkim przez zespół różnorodnych środków oddziaływania Kościoła katolickiego i prawicowych partii politycznych kształtujących i utrwalających opinie i postawy antyżydowskie.

B. Kwestia chrystologiczna w ujęciu żydowskim

Problematyka chrześcijańskich inicjatyw dialogu obejmowała także ocenę kwestii chrystologicznej w ujęciu żydowskim. Kwestia ta stanowiła tradycyjny, a zarazem niezwykle ważny wątek dialogu systematycznie podejmowany przez jego prekursorów ze względu na fundamentalne znaczenie kwestii chrystologicznej w teologii chrześcijańskiej.

Względy apologetyczne zaważyły na sposobie krytyki tradycyjnie negatywnego stosunku Żydów do Chrystusa. Krytyka ta sprowadzała się głównie do wyeksponowania różnorodnych konsekwencji odrzucenia Jezusa Chrystusa przez Żydów jako Mesjasza oraz ich współudziału za śmierć Jezusa, co w rezultacie utrudniało, czy wręcz uniemożliwiało podejmowanie prób dialogu z wyznawcami judaizmu.

Ważnym elementem wysiłków zmierzających do przezwyciężenia tych trudności było uwzględnianie w problematyce dialogu zmian w ocenie Jezusa Chrystusa występujących w literaturze żydowskiej począwszy od XIX wieku.

Ewolucja postaw Żydów wobec Jezusa Chrystusa stanowiła przedmiot analizy krytycznej przeprowadzonej m.in. przez ks. Eugeniusza Dąbrowskiego²⁸. W jej ramach zestawiano wydane w XIX i XX wieku prace na temat Chrystusa napisane przez Józefa Salvadora, Heinricha Graetza, Geigera, E. Ludwiga, Geralda Friedlandera i Józefa Klausnera. Ponadto wykazywano w pracach wymienionych autorów proces odchodzenia od tradycyjnie wrogiego stosunku Żydów do Chrystusa, jak również tendencję do judaizacji Chrystusa, wyrażającą się w ujmowaniu Go wyłącznie w katego-

²⁸ M.in. w pracach: *Chryścianizm a judaizm*, w: *Chryścianizm wobec niewiary i ateizmu*, Warszawa 1935, 93-119; *Cztery głośnie dzieła o Chrystusie Panu*, „Przegląd Katolicki” 74(1936) 56-57, 67-68; „Głos Kapłański” 10(1936) 5-13; *Chryścus*, Warszawa 1939.

riach judaizmu. Podobne kryterium zastosował publicysta ewangelicki M.B. Buchen w artykule: *Zmiana postawy nowoczesnych Żydów do Pana Jezusa Chrystusa*²⁹.

Wspomniana wyżej tendencja w literaturze żydowskiej do judaizacji osoby i nauczania Chrystusa, jak i ówczesne polemiki wokół pochodzenia Chrystusa spowodowały, iż w problematyce chrystologicznej dialogu uwzględniano kwestię żydowskości Chrystusa. Podejmowali ją m.in. ks. Witold Gronkowski w artykule: *Czy Jezus był z pochodzenia Żydem?*³⁰ oraz ks. Wincenty Granat w publikacji pt.: *Narodowość Chrystusa i ghetto lawkowe*³¹.

Uwzględnianie w problematyce dialogu procesu ewolucji kwestii chrystologicznej w ujęciu żydowskim, stanowi element wysiłków prekursorów dialogu zmierzających do rozszerzenia płaszczyzn doktrynalnych dialogu o zagadnienia wspólne dla chrześcijan i Żydów.

Krytyczna ocena zmian postawy Żydów wobec Chrystusa sygnalizowała proces przewycięzania wzajemnych uprzedzeń utrudniających inicjowanie dialogu. Podejmowanie przez prekursorów dialogu kwestii chrystologicznej w ujęciu żydowskim określało chrześcijańską recepcję zmian stosunku Żydów do Jezusa Chrystusa.

Ponadto chrześcijańska interpretacja elementów pozytywnych żydowskiej chrystologii stanowiła propozycję dialogu zaadresowaną do wyznawców judaizmu, uświadamiającą im potrzebę dalszych zmian w żydowskim obrazie Chrystusa jako wspólnej z chrześcijanami płaszczyzny dialogu.

Zakończenie

Prehistorię dialogu chrześcijańsko-judaistycznego w Polsce międzywojennej tworzyła elita spośród duchowieństwa i laikatu katolickiego. Referat stanowi próbę rekonstrukcji ich wkładu w zapoczątkowanie dialogu, a zwłaszcza w proces przewycięzania licznych trudności spowodowanych wielowiekowymi antyżydowskimi uprzedzeniami.

²⁹ „Zwiastun Ewangeliczny” 19(1937) 285-286, 292, 300.

³⁰ „Ateneum Kapłańskie” 24(1938) 1 s. 58-71.

³¹ „Przegląd Powszechny” 55(1938) 2 s. 168-185.

Chrześcijańskie inicjatywy dialogu podejmowane w dwudziestolecium międzywojennym angażowały coraz więcej katolików i protestantów uzasadniających zarówno potrzebę ich rozwijania, jak i eliminowania barier utrudniających ich recepcję w środowiskach chrześcijańskich i żydowskich.

W problematyce prób dialogu chrześcijańsko-judaistycznego uwzględniano kwestie fundamentalne dla dzieła zbliżenia chrześcijan i Żydów, a które dotychczas obciążone były balastem wielowiekowej wzajemnej wrogości. Z tych względów wyeksponowano w problematyce dialogu kwestie Żydów i judaizmu, a zwłaszcza jego interpretację chrześcijańską oraz krytykę antysemityzmu. Sposób podejmowania tych kwestii przez prekursorów dialogu sygnalizował odchodzenie od tradycyjnego myślenia o Żydach, odzwierciedlał proces przezwyciężania trudności w obiektywnym przedstawianiu zagadnień wspólnych dla chrześcijan i Żydów, jak i specyficznie żydowskich.

Spośród wspomnianych kwestii szczególnie rolę w uwiarygodnieniu prób dialogu spełniała chrześcijańska krytyka antysemityzmu, zwłaszcza poprzez wykazywanie wewnętrznych sprzeczności tkwiących w założeniach doktrynalnych antysemityzmu, szczególnie zaś – rasistowskiego oraz tzw. chrześcijańskiego. Liczne publikacje prekursorów dialogu zawierające krytykę antysemityzmu stanowiły istotny element działań zmierzających do zmniejszenia rezerwy Żydów wobec prób dialogu z nimi.

Chrześcijańskie inicjatywy dialogu podejmowane przez jego prekursorów miały niewielki zasięg w Polsce międzywojennej, co stanowiło rezultat m.in. dysproporcji między zakresem oddziaływania czasopism uwzględniających problematykę dialogu z czasopismami zaangażowanymi w utrwalanie opinii i stereotypów antyżydowskich. Ponadto zasięg chrześcijańskich inicjatyw dialogu był ograniczony przez swoistą machinę antysemityzmu, jaką stanowiła działalność instytucji, partii politycznych i różnorodnych organizacji propagujących w społeczeństwie polskim nienawiść (wrogość) do Żydów. Inną przyczyną niewielkiego zasięgu chrześcijańskich inicjatyw dialogu w Polsce międzywojennej była nieznacząca wówczas recepcja podobnych inicjatyw dialogu podejmowanych zagranicą.

Pomimo iż chrześcijańskie inicjatywy dialogu angażowały niewielki krąg katolickiej i protestanckiej inteligencji, adresowane były do znacznie szerszych kręgów i to zarówno chrześcijańskich, jak i żydowskich.

Podsumowując znaczenie chrześcijańskich inicjatyw dialogu należy stwierdzić, iż zapoczątkowały one proces przewycięzania różnorodnych uprzedzeń chrześcijan wobec Żydów, m.in. przez wskazywanie na związki chrześcijaństwa z judaizmem oraz krytykę antysemityzmu. Ważnym miernikiem znaczenia chrześcijańskich inicjatyw dialogu podejmowanych w Polsce międzywojennej był ich wpływ na przeobrażenia w dziedzinie stosunków polsko-żydowskich, co potwierdził m.in. udział chrześcijan w ratowaniu Żydów podczas okupacji hitlerowskiej w Polsce.

MIROSŁAW MIKOŁAJCZYK